

Lars Edgren

Hantverkarna och arbetarkulturen. En aspekt av klassformering

Om 1970-talet var den kvantitativa socialhistoriens decennium i den svenska historieforskningen, så blev 1980-talets mode *kultur*. Tecknen är många. David Gaunt och kanske än mer Lars Magnusson har verkat som introduktörer av historie-antropologisk forskning, både med översikter och utgåvor av internationella arbeten på svenska. Historikernas intresse för etnologernas kulturanalys har ökat, och deras "storebror-komplex" mot de föregivet metodiskt utvecklade etnologerna har starkt minskat. I stället har de blivit allt mer intresserade av vad etnologerna har att bidra med när det gäller att förstå historiens "subjektiva" sida. Även det stora fältet av arbetarhistoria har sett kulturintresset öka. Etnologernas nordiska konferenser om arbetarkultur har haft flera historiker bland sina deltagare, och i februari 1990 ordnades det första historiska arbetarkulturseminariet i Norrköping.

Vid 90-talets inträde kan det kanske vara anledning att stanna upp och reflektera något över vad detta intresse för kultur egentligen innebär för det arbetarhistoriska forskningsfältet. Behovet av eftertanke är i första hand personligt, att själv klargöra hur jag vill ställa mig till denna utveckling och hur jag vill använda det i min pågående forskning om hantverkare i Malmö under 1800-talets senare hälft. Förhoppningsvis kan dessa reflektioner också vara av intresse för andra forskare som brottas med liknande problem. Mina behov bör också förstås som en *historikers*; etnologer, sociologer och statsvetare kan givetvis ha helt andra sätt att betrakta forskningsfältet. Att historikern har som uppgift att beskriva, förstå och förklara samhällslig förändring är en utgångspunkt; självklar är den inte, men tämligen allmänt omfattad torde den vara. I denna uppsats vill jag först diskutera vad vi skall "ha arbetarkultur till". Därefter skall jag ge en preliminär framställning av hantverksarbetarnas relation till en vidare arbetarklass och arbetarkultur i Malmö. Det är inte tänkt som en färdig framställning av kulturens roll i förändringsprocessen inom hantverket. Snarast bör det ses som en presentation av några problem, några förslag till lösningar och en plädering för att klassformering snarare än arbetarkultur bör vara en sådan undersöknings centrala fokus.¹

Vad ska vi med arbetarkultur?

Det ökade intresset för kultur har säkert sin inomvetenskapliga bakgrund i ett missnöje med resultaten av 1960- och 1970-talens kvantitativt orienterade socialhistoria. Den teoretiska inriktningen på denna forskning var inte alltid särskilt tydlig, men huvudintrycket av forskningspraktiken var att människors handlande inte var det avgörande eller intressanta. Syftet blev att klargöra strukturella och materiella förhållanden som gav ramar för människors liv.

Även den marxistiskt orienterade forskningen som hade sitt genombrott under 1970-talet hade huvudsakligen en strukturell inriktning. Det var de stora processerna i det feodala eller kapitalistiska samhället som stod i centrum. Hur enskilda människor, grupper eller klasser själva medverkade till den historiska processens utformning var åtminstone inte problematiserat.² Jag tror att det är karakteristiskt att den marxistiska riktning som starkast betonat människors medvetande och medskapande i historien, nämligen den som representeras av E.P.Thompson, först sent haft inflytande i Sverige.

Intresset för kultur var ett sätt att försöka komma vidare. Visserligen innebär ett intresse för kultur i sig inte att man lämnar en strukturinriktad forskning bakom sig. Kultur är förvisso också en struktur, och människor väljer lika lite sin kultur som de väljer de sociala relationer de föds in i. "Kultur" satte likväl sökarljuset mot det som Lars Magnusson kallat den historiska processens "insida". I praktiken har också kulturintresset bland historiker riktats mot teoretiker som också velat diskutera mänskligt handlande och dess förändrande potential.

Inom arbetarhistorisk forskning finns kanske ett något annat skäl att intressera sig för kultur. Uppmärksamheten har allt mer kommit att riktas mot skillnader och splittring inom arbetarklassen. Arbetarklassen har ibland betraktats som alltför homogen. När den inte uppträder som det homogena historiska subjekt som flera forskare önskat sig, har kultur kunnat tillgripas som ett försök att förklara och förstå mångfald.

Nu är givetvis kultur ett synnerligen problematiskt begrepp. En väsentlig distinktion är den mellan det kulturbegrepp som vetter åt konstnärlig verksamhet, litteratur, teater, musicerande, och det antropologiska kulturbegreppet som vetter åt system av värden, normer och livsmönster. Valet av den ena eller den andra avgränsningen leder till helt olika problemområden. Den förra inriktningen är naturligtvis både legitim och intressant, men med den betydelse antropologisk och etnologisk forskning fått på senare år, kan man nog anta att det vidare begreppet normalt avses när man i dag talar om arbetarkultur. Det är också självklart att en inriktning på arbetarkultur i vid mening också innefattar den snävare betydelsen. Det antropologiska kulturbegreppet är inklusivt, inte exkluderande. Kanske kunde det vara nyttigt att trots allt närmare precisera vad man avser när man talar om arbetarkultur. I denna artikel är det det bredare antropologiska kulturbegreppet som intresserar.

Även om man enas om att intresset gäller kultur i vidsträckt mening är inte

problemen lösta med det. Någon enighet råder inte heller bland antropologer och etnologer om hur detta för deras forskningsområde helt grundläggande begrepp skall förstås. För historikern finns inga färdiga lösningar, och litteraturen om kulturbegreppet är idag oöverskådligt stor.

I detta sammanhang vill jag givetvis inte försöka totalt genomlysa kulturbegreppet utan mitt mål är långt mer begränsat. Jag vill försöka diskutera några insatser inom området arbetarhistoria där kultur har spelat en betydelsefull roll. I realiteten visar det sig då att insatserna från svenska arbetarhistoriker ännu är ganska begränsade.³

För den av kultur intresserade historikern är det naturligt att vända sig till svenska etnologer och ta ställning till deras sätt att bruka kulturbegreppet i historiskt orienterade studier. I första hand tänker man då på vad vi kan kalla "lundaskolan" med Orvar Löfgren och Jonas Frykman som ledande namn. Teoretiskt är skolbildningen medvetet eklektisk; man har låtit inspirera sig av tämligen olika kulturteoretiska ansatser. Genomgående har man också försökt att ge kulturanalysen en dynamisk dimension, främst genom att betona *kulturbygge*, hur individer, grupper och klasser försöker omsätta sina erfarenheter i omvandling av kulturen och samhället. En sådan dynamisk dimension ställer jag mig positiv till. Kritiken mot statiska förståelser av kultur som slutna system med vissa integrerande principer är välgrundad, åtminstone om man accepterar att historiker måste studera och förstå förändring. Det är också lätt för mig att instämma i mycket av kritiken av marxistiska tolkningar i termer av bas – överbyggnad, där kulturella fenomen reduceras till att vara härledda ur basförhållanden. Människors kultur och tolkningar måste förstås som ett aktivt element i den historiska processen, inte endast som härledning ur mer fundamentala principer. Historien kan inte skrivas utan människor.⁴

Kultur måste också enligt "lundaskolan" förstås i ett historiematerialistiskt sammanhang. Kultur ingår i ett samspel med materiella och klassmässiga förhållanden i samhället. Kulturanalysen förutsätter en god kunskap om samhällsförändring. Frågan är emellertid om praktiken motsvarar dessa ideal. Ofta saknar man en diskussion av samhällets förändring i annat än kulturella termer. Den borgarklass som säges vara bärare av idealet om "den kultiverade människan" diskuteras aldrig i ett socio-ekonomiskt sammanhang.⁵ Inte heller diskuteras teoretiskt eller empiriskt vilka samhällsprocesser som äger rum under mellankrigstiden i boken *Modärna tider*.⁶ Den historiska processen tycks i denna tappning bli en konflikt mellan olika kulturella ideal och verklighetstolkningar. Historien utspelas på ett medvetandeplan.

Den kanske mest utpräglad arbetarhistoriska undersökningen från lundaetnologernas krets utgörs av Mats Lindqvists avhandling *Klasskamrater*.⁷ Boken illustrerar både styrkan och svagheten i det etnologiska perspektivet. Bokens teoretiska perspektiv är självständigt utvecklat. Lindqvist har tagit upp Karel Kosíks praxisbegrepp och försöker se kopplingen av kultur och klass i praxis. Dessa teoretiska ansatser tycker jag är intressanta.⁸ Han lyckas också väl att kartlägga olika kulturmönster som har samband med olika arbetargrupper

olika ställning i produktionen och de traditioner de för med sig in i fabriken. Utan tvivel kan han här integrera klass och kultur. Allt detta är gott nog och någon motsvarande känslig undersökning av svenska historiker känner jag inte till. Däremot saknar jag dynamik i skildringen. De tre yrkeskulturerna är i realiteten beskrivna *tillstånd* mer än processer. Den viktigaste processen i boken är en disciplineringsprocess, där nykterhet och skötsamhet sprider sig bland arbetarna.

Trots att Lindqvist söker koppla kultur till produktion blir i hans faktiska tillvägagångssätt arbetarnas kultur isolerad från fundamentala delar av arbetarnas praktik. Ett så centralt område som förändringar i produktionens organisation uppmärksammas knappast. Företaget är påfallande passivt i arbetarnas kulturbygge, detta trots att en av den svenska taylorismens fäder var ingenjör vid företaget.⁹ Klassmotståndarna spelar liten roll. Relationen till borgarna blir snarast ett kulturmöte mellan olika mentaliteter. Därmed inte sagt att arbetarnas kultur skulle skapas av andra än arbetarna, men detta sker hela tiden i relation till andra, i ett socialt kraftfält där makt är ojämnt fördelad. Jag saknar också ett försök att systematiskt sätta Svedala i samband med en större historia, utvecklingen i Sverige vid samma tid. Den lokala kulturen byggs givetvis inte i isolering. Svedalaarbetarnas kulturbygge blir därför i praktiken i Lindqvists version ett mentalt fenomen, vars förankring i materiella praktiker är otillräcklig.

Den etnologiska arbetarkulturforskningen har också ett centrum i Göteborg. Särskilt intressant finner jag Birgitta Skarin Frykmans avhandling *Från yrkesfamilj till klassgemenskap* (Göteborg 1987). Här menar jag att ett tydligt processperspektiv finns. Bokens uppläggning med ett avsnitt om det tidiga 1800-talet och ett om decennierna runt 1900 öppnar visserligen för statiska tillståndsbeskrivningar. Den senare delens diskussion av framväxten av ett klassmedvetande hos bageriernas arbetare är emellertid klart dynamisk. Processen är också placerad i ett konkret materiellt sammanhang och relationen till arbetsköparna – bagarmästarna – är självklar. För mig framstår detta som det starkaste försöket av en etnolog att skriva historia om arbetare, att ge en bred integrerad framställning av en process.

En invändning är emellertid att bagarnas utveckling ses alltför isolerat. Visst kan man studera "hur klass händer" bland Göteborgs bagare, men det vore också intressant att relatera detta till hur klass händer bland svenska arbetare både i Sverige och Göteborg – eller i Svedala för den delen. Kulturella processer sker inte i isolering. Bageriarbetarnas klassmedvetande innebär inte bara att de ser sig som stående i motsättning till sina mästars och arbetsköpare, de måste också se denna konflikt som en del av en allmän klasskonflikt som gör att de har en samhörighet med andra arbetare. Perspektivet på en övergripande samhällsförändring är svagt utvecklat.

Vänder man sig till Skarin Frykman för att få hjälp med en teoretisk reflektion över kulturbegreppet, menar jag också att man får mindre vägledning. Hon kritiserar fokuseringen av kultur på "kollektivt medvetande" och menar att kul-

tur bör få stå för "livsmönster". Detta kulturbegrepp bör sedan i enlighet med äldre etnologisk tradition delas i materiell, social och andlig kultur. Frågan är om ett så vittomfattande kulturbegrepp har något analytiskt värde, om kultur är allting lämnar begreppet oss utan hjälp att förstå människors totala livssituation. Redskapet sammanfaller med det vi skall bearbeta. Behovet av en uppdelning i tre delar visar att också Skarin Frykman finner ett så omfattande begrepp oanvändbart. Men det tycks mig som om det vanliga problemet om kulturens relation till en materiell verklighet bara reproduceras i frågan om relationen mellan de olika nivåerna i det tredelade kulturbegreppet. Hur förhåller sig den andliga kulturen – "kollektivt medvetande"? – till den sociala och materiella kulturen? Att allmänt hänvisa till att de är delar i en helhet är inte till någon större hjälp.¹⁰

Anledningen till att etnologernas kulturanalys och arbetarkulturforskning här uppmärksammats är att jag finner den ovanligt intressant och viktig att ta ställning till för den som inte nöjer sig med att skriva historia där mänskliga subjekt spelar en underordnad roll. Bland historiker finns färre självklara replipunkter. Vissa brister finner jag att det etnologiska perspektivet har. Alltför ofta blir det i praktiken en historia som inte är rotad i konkreta materiella och sociala relationer. Historien utspelar sig i mentala världar där olika kulturmönster konfronteras med varandra. En analys av den övergripande samhällsförändringen och de maktförhållanden som dessa mentala fenomen ingår i lyser ofta med sin frånvaro.

Bland svenska historiker som inom arbetarforskningen gått från deklARATIONER om en historisk antropologi till att försöka visa vad det kan innebära är Lars Magnusson den man först tänker på. Hans bok *Den bråkiga kulturen. Förläggare och smidshantverkare i Eskilstuna 1800–1850* (Stockholm 1988) är därför av utomordentligt intresse. Hans inspiration kommer inte från de svenska etnologerna¹¹ utan från anglosaxiska antropologer som Marshall Sahlins, Gerald Sider och Clifford Geertz. Med hjälp av dessa försöker han utveckla en kultursyn som betonar den dynamiska aspekten och kulturens förankring i materiella förhållanden. Kultur är en "bruksvara" som används i konkreta sociala situationer. Här har jag inga svårigheter att följa Magnusson.¹²

Magnussons praktik är också i många avseenden föredömlig. Kulturen skildras mot bakgrund av en bred skildring av sociala och ekonomiska relationer i "smedernas stad". Den blir alltså rotad i vardagliga erfarenheter där också relationer av underordning i produktionen finns med. Trots detta menar jag att Magnussons bok väcker en del funderingar. Han säger att boken har som sitt syfte "... att ge 'mening' åt de vanor och seder som oroade Eskilstunas övre klasser i termer som hantverkarna och arbetarna själva kanske skulle kunna acceptera."¹³ Bokens syfte tycks alltså vara att rekonstruktion av förgångna upplevelsevärldar i termer som bottnar i epokens egen förståelse. Ett sådant program har enligt min mening avsevärda begränsningar. Vi måste också tolka historien i *våra* termer, utnyttja *vår* förståelse för att upprätta en "dialog" med det förflutna, ett möte mellan då och nu. Vår förståelse är lika angelägen som deras.

Uppgiften är enligt min mening också att sätta in det förflutna i en process, inte endast att rekonstruera tillstånd.¹⁴

Magnusson fullföljer sitt program så till vida att boken begränsar sig till förhållanden i Eskilstuna. Stadens relation till samhällsutveckling i Sverige berörs praktiskt taget inte. Referenser till europeiska förhållanden flödar rikt. Däremot görs knappast något försök att placera Fristadshantverket i relation till t ex annat svenskt hantverk vid denna tid. Förståelsen inskränks till "denna tidpunkt, denna plats."¹⁵ I realiteten torde en verklig förståelse av Eskilstuna kräva att staden relateras till åtminstone andra svenska städer. Mycket av det som skildras i boken är inte unikt för denna plats. En komparativ analys hade krävts för att verkligen kunna lyfta fram det särskiljande.¹⁶

Man kan till och med tillåta sig att fråga om inte Magnussons program närmar sig den gamla historismens; uppgiften är en hermeneutisk rekonstruktion av det förflutna, vilket måste förstås enbart i sitt eget sammanhang och på egna villkor. Programmet ligger nog i tiden. Den tyska vardagshistorien ses åtminstone av motståndarna, som företräder en vidmakthållen strukturhistoria, som en form av nyhistorism. Den centrala uppgiften för historikern blir rekonstruktionen, inte förklaringen och försöken att förstå historien som en större och mer enhetlig process. En sådan inställning står också i samband med marxismens kris och den post-moderna kritiken av alla stora berättelser om historien, ja rent av alla sammanhängande tolkningssystem.¹⁷ Nu tror jag att detta är en delvis orättvis betraktelse. Magnussons formuleringar leder i denna riktning, men samtidigt är det klart att han har kvar ambitionen att skriva en i generell samhällsteori grundad historia. Däremot finner jag en del av hans text motsägelsefull.

Min diskussion av några svenska ansatser att studera arbetarkultur visar att jag hyser en viss tveksamhet. Inte på så sätt att jag inte tycker att utvecklingen innebär betydande framsteg. Problemet om människors medskapande i historien ställs nu på allvar, och människors tolkningar och bearbetning av sina erfarenheter blir ett centralt intresse. Detta måste bejakas. Men samtidigt finns en risk att övergripande sammanhang försummas, att historien kommer att handla om mentala processer och deras möten. Strukturernas makt kan i ett sådant sammanhang lätt försummas. Visserligen är strukturer i sista hand människoskapade, likväl möter de människor som "objektiva" företeelser och ger betingelser för mänskligt handlande.

Vad får nu detta för konsekvenser för min inställning till en arbetarkulturforskning? Kultur är ett välkommet tillskott på området så länge vi nöjer oss att se den som en aspekt inom det. Givetvis är det av värde att kartlägga mentala världar och betydelsesammanhang och hur dessa skiftat inom arbetarklassen. Är däremot förhoppningen att *kultur* skall bli ett nytt integrerande begrepp för arbetarforskningen är jag däremot något skeptisk. Varje forskningsområde brukar kännetecknas av vissa grundläggande och integrerande begrepp. Att arbetarhistoriens integrerande begrepp hitintills varit *klass* torde vara uppen-

bart. Intresset för arbetarkultur kan betyda att *kultur* nu lanseras som en motkandidat. Helt kan kultur knappast spela över klass som integrerande begrepp; själva begreppet "arbetare" anknyter självklart till klass. Begreppet kultur kan ändå tänkas tyda på att intresset i framtiden starkare skall fokuseras på subjektiva upplevelser och tolkningar av det historiska förloppet bort från objektiva betingelser. Ett sådant intresse saknar inte positiva inslag. Det för oss bort från teleologiskt konstruerade framställningar av en arbetarklass på väg från "klass i sig" till "klass för sig". Mycket av arbetarforskningens intresse för kultur är ju också orienterat mot att förena klass och kultur.¹⁸

Även mina intressen syftar till att försöka förena kultur och klass, men mina reflektioner över forskningen leder mig ändå till slutsatsen att vi bör bibehålla *klass* som arbetarforskningens integrerande begrepp. Fördelarna är många:

1. Klass går inte att tänka utan att maktdimensionen i samhället kommer med; klasser står i relationer till varandra, relationer av makt. Kultur kan inte diskuteras utan hänsyn till sådana maktförhållanden i ett samhälle. Därmed öppnar klassbegreppet omedelbart mot politik.
2. Klass innehåller en omedelbar hänvisning till materiella förhållanden. Står klass i undersökningens centrum kan ekonomi och sociala relationer inte försummas.
3. Klass anknyter till övergripande samhällliga utvecklingsprocesser. Låter vi klass fungera som integrerande begrepp bör det vara självklart att se arbetarhistoria som en del av övergripande samhälllig förändring.
4. Klass förmår också integrera den kulturella dimensionen. Givetvis måste vi då undvika ett alltför inskränkt klassbegrepp, där medvetande och kultur ses som härlett ur materiella förhållanden. Ett klassbegrepp som E.P. Thompsons är här föredömligt. Thompson har ofta fått fungera som förebild för kulturellt orienterade arbetarforskare. Detta sker med rätta, men i bland tenderar man att glömma att Thompson förvisso inte reducerar klass till subjektiva fenomen. Man försummar då citat som: "The class experience is largely determined by the productive relations into which men are born – or enter involuntarily." Dessa relationer finns oberoende av arbetarnas medvetande om dem. *The making of the English working class* (1963) innehåller i praktiken också ett stort avsnitt som utgörs av en strukturundersökning av den industriella revolutionens innebörd för engelska arbetare.

Nu är det därmed givetvis inte sagt att "klass" skulle vara ett oproblemiskt begrepp. Den största faran är att det riskerar att leda till en deterministisk historieskrivning där samhället rör sig mot ett bestämt mål. Faran bör inte underskattas, men en sådan uppfattning av klass förefaller mig inte för närvarande vara ett påtagligt problem vare sig i svensk eller internationell arbetarhistoria. Ett självständiggörande av kultur eller diskurs tycks vara ett mer aktuellt problem. Därför tror jag att fördelarna med klass klart överväger.

Ett problem som jag tror är allvarligare, och som jag inte för närvarande vet hur det skall lösas, är frågan om förhållandet mellan begrepp som "klass" och

”kön”. Ser man klass som överordnat finns en risk att könsdimensionen i historien underskattas. Arbetarhistorien kan riskera att övertaga de manliga bestämmelser som klassbegreppet av tradition fört med sig.¹⁹ Problemet är inte enkelt, det är knappast självklart att kön skall vara en med klass likställd analysaspekt. Viktigt är att den åtminstone inte tänks bort.

Kultur bör enligt min uppfattning ses i relation till människors klasserfarenheter. Förhållandet mellan olika kulturer bland arbetare blir då aspekter på klassformering och ”klassdeformering”.

Hantverksarbetare och arbetarkultur i Malmö 1847–1890

Fortsättningen av denna uppsats kommer att ägnas åt en preliminär diskussion av utvecklingen i Malmö under senare delen av 1800-talet. I centrum står hantverkets arbetare och utvecklingen av deras ideologi och medvetande. Avsikten är att exemplifiera min utgångspunkt att utvecklingen på medvetandeplanet bör ses i förhållande till klassrelationernas förändring. Denna process är förstås inte ”objektiv” i den meningen att den äger rum utan mänsklig medverkan, men kultur som mentala fenomen kan inte förstås utan ett sådant studium. Därför vill jag här reflektera över förhållandet mellan de erfarenheter som hantverkets arbetares gjort och deras tolkningar av dessa. I centrum skall stå synpunkter på relationen mellan hantverkets arbetare och andra arbetare och grupper i samhället.

Det ligger underförstått i detta program att jag anser att det är lämpligt att använda ett kulturbegrepp som betonar mentala föreställningar. Även ”materialiseringar” av dessa i form av beteenden och föremål är en del av kulturen. Analytiskt kan kultur i denna mening skiljas från ekonomiska och sociala relationer, det finns någon slags ”verklighet” som kulturen kan ställas i relation till. Givetvis är detta problematiskt, både ekonomi och vardagliga sociala relationer är genomsyrade av tolkningar i kulturella termer. Ändå tror jag att det för analysens och förklaringens skull är nödvändigt att skilja ut något som *inte* är kultur. Kanske kan man se ekonomi, sociala relationer och kultur som olika aspekter på samma verklighet som för människan framträder som enhetlig. Nu tror jag inte att någon teoretiskt vattentät definition av kultur är absolut nödvändig. Många centrala begrepp används utan att vara helt klara. Viktigt är vilken *praktik* sådana begrepp leder oss till, vad de får oss att se i vårt forskningsarbete. Kultur bör enligt min mening relateras till andra nivåer i samhällsanalysen. Central för en processuell förståelse av kultur är att kultur är något som brukas i konkreta sociala sammanhang.

De synpunkterna som presenteras här skall förstås som preliminära; de är snarast uppslag till tolkningar. Min diskussion skall koncentrera sig till periodens början och slut. Först skall några organisationsansatser åren omkring 1850 behandlas, därefter tar jag översiktligt upp utvecklingen under de följande trettio åren, för att slutligen reflektera något över relationen mellan hantver-

karna och den socialistiska ideologin i Malmö mot 1880-talets slut.

Det bör också betonas att avsikten inte är att ge någon helhetsbild av kulturella aspekter av utvecklingen. Främst behandlas ideologiska och organisatoriska uttryck. Därmed är det givetvis inte sagt att det är just detta som är kultur. De kulturella praktiker som rotats i hantverksarbetet behandlar jag här ytterst sporadiskt, och ett av mina huvudproblem, vad dessa traditioner kunde brukas till i en ny tid, berör jag inte här. Till detta återkommer jag vid annat tillfälle.

Bildningscirkel och arbetarförening

Åren runt 1850 är dramatiska år i Sverige. Intrycken från den europeiska revolutionen nådde snabbt fram men även inom landet var utvecklingen dynamisk. 1840-talet hade inneburit ett liberalt genombrott i politiken, representationsfrågan var aktuell vid decenniets slut. Nya ideologier och nya synsätt på samhället var på frammarsch. Den gamla privilegiestaten och den korporativa samhällsorganisationen var i upplösning, i stället sökte olika krafter främja framväxten av ett borgerligt samhälle där alla medborgare skulle mötas som likställda. Socialistiska idéer importerades av svenska gesäller som under sina vandringar inhämtat de nya tankarna.²⁰

Inom hantverket var den stora förändringen den nya Fabriks- och hantverksordningen från 1846. Från och med den 1 juli 1847 skulle de gamla skråämbetena upphöra. Mästarprov och burskap krävdes ännu av den hantverksidkare som ville anställa arbetskraft, men för den som nöjde sig med att arbeta ensam eller med endast familjmedlemmars hjälp var etableringen praktiskt taget fri. Det var också denna självförsörjningsrätt som mästarna framförallt ogillade när de krävde förändringar i Hantverksordningen.²¹

Självförsörjningen kom snabbt att utnyttjas. I Malmö – med drygt 200 hantverksidkare – erhöll redan under hösten 1847 inte mindre än 49 män självförsörjningsrätt på hantverksyrken. Vid 1850-talets början var antalet självförsörjare uppe i ungefär hälften av antalet mästare. Konkurrenten var nog kännbar även om självförsörjarna säkert inte kunde komma upp i några större inkomster. Deras genomsnittliga rörelsebevillning låg på bara en sjättedel av mästarnas. Men varje självförsörjare innebar också färre arbetare för mästarna, och i landshövdingens ämbetsberättelser sägs också att klagan från mästarna är allmän över att det är svårt att få gesäller som arbetsbiträde.²²

De som utnyttjade denna rättighet hade säkert i allmänhet en yrkesutbildning bakom sig. Många var verksamma som gesäller och en del flyttade direkt från mästarens hushåll till eget hushåll som självförsörjare. Särskilt i början var dock de flesta redan gifta och många hade en tid varit soldater eller vanliga arbetare i staden. En del har säkert tillhört skråtidens "bönhasar", olagliga hantverksutövare.²³

Tidigare har jag argumenterat för att den sena skråtiden såg en avmattning

och utarmning av den rika kultur som kännetecknat det gamla hantverket.²⁴ Hantverkets liv var starkt ritualiserat. Särskilt gesällerna vaktade över dessa traditioner. Deras vakthållande om sin Ära är välkänd. Viktigt är att inte se denna som endast ett passivt upprätthållande av stolthet; Äran var en resurs som kunde brukas i konkreta sociala situationer. Tydligast blir detta i gesällernas bruk av "skymfningen" som ett sätt att vidmakthålla en förhållandevis stark ställning i förhållande till mästarna.²⁵ Den kapitalistiska omvandlingen av Sverige och förändringarna inom hantverket gjorde att förutsättningarna för denna kultur alltmer kom att rubbas. Den kom också på allt större avstånd från det omgivande samhällets värderingar och världsbild. För liberala kritiker var gesällernas kultur uttryck för obildning och barbari.

Däremot var den gamla hantverksstrukturen i väsentliga avseenden bibehållen. Utanför byggnadshantverken var de flesta gesäller unga, ogifta och inneboende hos mästarna. Ställningen som gesäll var för de flesta endast temporär i livscykel. Möjligen kan mönstret tolkas som ett än mer utpräglat utnyttjande av ungdomsarbete inom hantverket än tidigare. Av allt att döma har möjligheterna att bli mästare minskat, vilket medfört att många gesäller förr eller senare har fått söka sig en försörjning utanför hantverket. Säkert har detta bidragit till att självförsörjning har framstått som en attraktiv möjlighet.

Det är mot denna bakgrund vi måste analysera gesällernas agerande under denna period. De sökte efter tolkningsmönster och handlingsramar som kunde ge mening och resurser åt dem i en förändrad tid. Historien är naturligtvis vid alla tider öppen mot framtiden, men detta gäller i ovanligt hög grad när gamla samhällssystem rasar samman. Säkerligen var åren runt 1850 en tid i historien då framtiden har upplevts som osedvanligt öppen; en annorlunda framtid höll på att formas men ingen visste riktigt vilken. Det är väsentligt att vi håller detta perspektiv klart och inte läser tidens utveckling enbart utifrån vår egen kunskap om "vad som hände sedan" utan ser framtiden som just öppen.

Vid ett sammanträde i Malmö den 6 februari 1848 bildades en Bildningscirkel. Som initiativtagare återfinns vi några respekterade invånare i staden. Fyra av undertecknarna av den annons som kallat till det konstituerande sammanträdet är hantverkare. Det rör sig om ledande hantverkare i staden. Ekonomiskt tillhör de det högre skiktet och de är också välkända namn från hantverkssocieteten och borgerskapets äldste. En av stadens rådmän, Ludvig B. Falkman, en stadskomminister och en handlande, som liksom Falkman tillhör en av stadens äldsta familjer, är också undertecknare. Falkman, som under det första året var Bildningscirkelns ledande kraft, uppger själv i sina memoarer att det ursprungliga initiativet kom från hantverksmästarnas sida.²⁶

Bildningscirkeln hade alltså sina initiativtagare bland Malmös borgare och högre samhällsskikt. Den riktade sig emellertid företrädesvis till hantverkets gesäller.²⁷ Det var en förening för gesällerna men inte av dem. Tanken var att både hantverkare och personer av andra samhällsklasser här skulle träffas och gemensamt ägna sig åt bildande verksamhet. Bildning skulle bli resultatet i två avseende, både bildning som kunskap och bildning som goda seder. De senare

skulle framväxa genom vanan till umgänge. Cirkeln skulle vara "...ett surrogat för umgäges- och familjelivet, der deltagarne skulle som wänner och bröder ömsesidigt förädla och bilda hwarandra..."²⁸ Synen på bildningens nytta framgår också av några av de föredrag som hölls i cirkeln. Bildning var "...ett nödvändigt villkor för ej blott [arbetarens], men samhällets trevnad."²⁹ Bildningen skulle också skapa "humanitet" och förmåga "...att emotstå påtryckning av samhällsupplösande läror, sådana de i vår tid grassera och hwilka på andra orter av werlden ända till djupet upprört de arbetande klasserna, där dessa varit fjättrade av okunnighet."³⁰

Att syftet var att motverka en eventuell radikal rörelse bland arbetare kan knappast betvivlas. Cirkelns verksamhet förefaller också synnerligen harmlös. Föredrag om svensk historia, litteratur, konst, naturvetenskap omväxlar med sånginslag och musikframföranden. Intressant är också hur de sociala linjerna drogs. Cirkeln tycks aldrig ha haft som sitt mål att attrahera Malmös vanliga arbetare, de som saknade yrkesutbildning. Den hade som syfte att skapa en samhörighet mellan arbetarnas högre skikt och medelklassen.

Det är lätt att avfärda denna verksamhet som endast manipulation av arbetare från högre klassers sida.³¹ Ett sådant synsätt försummar emellertid att förklara vad som kunde ge cirkeln en sådan dragningskraft att den under sitt första år hade 1 000 medlemmar i en stad med 13 000 invånare. Någon statistik över den sociala sammansättningen finns visserligen inte, men hade inte gesällerna i stor skala kommit, hade verksamheten säkert aldrig drivits vidare. Inte heller tror jag att enkel manipulation var medelklasspersonernas medvetna avsikt. I stället strävade de efter att realisera en egen utopi om ett samhälle präglad av harmoni och formell jämställdhet, där medborgarna möttes som individer.

Enligt min mening måste vi också förstå att denna tanke om bildningen som en väg att höja sig i samhället hade en stark dragningskraft på många av hantverkets arbetare i denna tid av social och kulturell förändring. För hantverksarbetare som även tidigare hade haft en grundläggande konsensusuppfattning om samhället, och som säkert ännu såg en möjlighet att själva bli mästare, låg det nära till hands att satsa på denna nya form av "klassamarbete". Några av de gesäller som var med i styrelsen var blivande mästare, som knappast kan ha haft en identitet som byggde på klassmedvetande.³² Hantverksarbetarnas samhörighet med yrkenas mästare var säkert ännu stor, en samhörighet som inte bara grundade sig på en "mental världsbild" utan också hade sin motsvarighet i de sociala relationernas utformning.

Bildningscirkelns historia blev, trots den lysande starten, kort. Redan våren 1852 lades verksamheten ned. Den direkta orsaken var att cirkeln under det sista året omfattats med ringa intresse "...af dem, hwars fördel dermed hufwudsakligen åsyftats..."³³ Tydligt har hantverksgesällerna inte längre funnit anledning att delta i verksamheten. Cirkelns program för bildning och klassamarbete har bara under en kort tid kunnat entusiasmera Malmös hantverksarbetare.

Vad som skapade besvikelsen med Bildningscirkeln kan vi bara spekulera över. Motsättningar inom cirkeln kan vi ana oss till. Redan när styrelsen skulle väljas fanns röster som höjdes för att gesällernas skulle få hälften av platserna, men slutligen erhöll dessa bara en tredjedel; hantverksmästarna fick en tredjedel och andra samhällsklasser en tredjedel.³⁴ Alla försök till självständigt hävdande av gesällernas intressen kunde därmed stoppas.

Cirkelns verksamhet var från början anlagd på föredrag och musikframföranden. Inga dagsaktuella ämnen stod på det första årets program. Vid det första årsmötet 1849 beslöts emellertid att man också skulle ta upp diskussioner om aktuella ämnen. Två sådana diskussioner kom att hållas. Båda ämnena måste ha intresserat de närvarande gesällerna; näringsfrihetens respektive gesällvandringarnas nytta eller skada. Intresset var också stort; vid den första diskussionen var lokalen fullsatt. Av pressreferat att döma togs större delen av tiden upp av ett längre inlägg av en handelsbokhållare till försvar för en obegränsad näringsfrihet. Efter några ytterligare inlägg enades mötet om en intetsägande resolution: näringsfrihet var bra men föreskrifter avseende god ordning var nödvändiga. Därefter prisade ordföranden – pastor Hultman – kung Oskar för att han brutit skrätvånget.³⁵ Tidningen förmåler inte vad cirkelns hantverksmästare, som vid denna tid var aktiva för att inskränka den begränsade reform som gjorts 1846, ansåg om debatten.

Också diskussionen om gesällvandringar väckte stort intresse och den kom att utsträckas över två möten. Stämningen var i stort sett positiv till vandringarna; att vissa gesäller råkade i fördärv under vandrandet berodde på deras egen bristande moral, inte på institutionen som sådan. Behovet av att vårda de förefintliga gesällföreningarna – de gamla gesällskapen – framhölls också.³⁶ Av diskussionens inriktning att döma har gesällerna kunnat komma till tals i denna fråga.

Med dessa diskussioner var det slut med alla försök att tillåta en dialog i politiska ämnen i Bildningscirkeln. Inga tidningsuppgifter förklarar varför. Kanske hade cirkeln med detta alltför nära kommit att framstå som en politisk organisation. En viss sådan fruktan fanns vid cirkelns start från makthavare i samhället. Falkman berättar själv att han blev tillskriven av landshövdingen Posse strax efter cirkelns konstituerande, där Posse uttryckte oro för cirkeln och bad Falkman hindra att den skulle utvecklas till en "politisk klubb".³⁷

På sikt måste en förening som bara blev "litterära soireer, omwexlande med musiknummer"³⁸ ha haft svårt att attrahera deltagare. Det enda "praktiska" cirkeln gjorde var att ordna ritundervisning för gesäller. Bildningscirkeln var säkert stadd på tillbakagång i alla händelser, men till dess död bidrog också att den på våren 1851 drabbades av konkurrens. Då bildades en Arbetarförening i Malmö. Falkman "befarar" i sina memoarer att denna förening orsakade Bildningscirkelns undergång.

Arbetarföreningen hade en väsentligt vidare syftning än Bildningscirkeln. Syftet var att "åstadkomma förbättring i arbetsklassens ställning i samhället".³⁹ Stadgarna antyder tre vägar, bildning, delaktighet i politiska beslut och ekono-

misk kooperation.⁴⁰ Till skillnad från Cirkeln är det här utan tvivel fråga om en politisk förening, även om tanken på bildning var starkt levande. Föreningen ville ordna föredrag och undervisning i likhet med Bildningscirkeln, men på programmet stod också diskussioner, och avsikten var också att arbetare själva skulle delta med föredrag.

Föreningen fick snabbt ca. 100 medlemmar.⁴¹ Den sociala sammansättningen är oklar. I en skrivelse till Stockholms arbetarförening våren 1851 klagar man över svårigheter beroende på att medlemmarna "blott [är] wanliga arbetare" och att inga "bättre lottade likar" hjälper föreningen.⁴² De få personer som kan knytas till föreningen är också arbetare eller hantverkare. Ordförande var en snickare, Olof Stoltz. Denne hade hört till de allra första som utnyttjat självförsörjningsrätten i Malmö. Han var då – 1847 – 46 år gammal, gift och hade en bakgrund som husar. Säkert har han lärt sitt yrke som ung, men inte kunnat stanna kvar inom det.

Tre styrelsemedlemmar i föreningens sjuk- och begravningskassa är kända till namnet. Dessa var alla gifta och i medelåldern (över 40 år). En var självförsörjande smed, en timmergesäll och en arbetskarl. Detta talar för en hypotes att Arbetarföreningen baserats på andra arbetargrupper än de ogifta, unga hantverksgesäller som tycks ha dominerat i Bildningscirkeln. Sådana förekom dock även i Arbetarföreningen. En ledande roll intogs av en gördelmakargesäll Hallberg som anlände från Uddevalla i slutet av 1849 och åter lämnade staden i slutet av 1852. Föreningen har också haft mästare som medlemmar. En av desse, skraddarmästaren Pettersson, hade flera år arbetat som gesäll i Paris och även besökt London. Kanske har han hämtat med sig politiska idéer därför.⁴³

Arbetarföreningen framstår som en betydligt mer proletär organisation än Bildningscirkeln. Mästare och självförsörjande hantverkare kunde visserligen vara med, men inget inslag av överklass kan spåras. Föreningens språkbruk är också helt annat, med viss tvekan kan det till och med betecknas som klassmedvetet. Den ovan nämnde Hallbergs tal är refererade i pressen. Han anser att Sveriges arbetare måste sammansluta sig för att övervinna den splittring som kännetecknat dem. Lösenordet är association. Arbetarna måste kräva sina rättigheter i samhället.⁴⁴ Inom Bildningscirkeln talade man om "de arbetande klasserna", i Arbetarföreningens stadgar talade man om "arbetsklassen", Hallberg talar utan tvekan om "arbetareklassen".

Ett ord som association var vanligt i tidens språk.⁴⁵ Inte heller arbetareklass var kanske i sig så egendomligt, arbetsklass var i alla händelser vanligt.⁴⁶ Hos Hallberg ingår dessa ord emellertid i ett sammanhang där arbetarnas egen verksamhet och samhörighet mellan arbetare i olika ställning framhävs. Tidens associationer var ofta föreningar riktade uppifrån från överklass och överhet ned mot andra samhällsgrupper, men för Malmö Arbetarförening handlade det om självverksamhet. Denna inbegrep också producentkooperativ, en attraktiv väg för hantverksgesäller att göra sig oberoende av sina mästare. Inom Arbetarföreningen antyds också att arbetarnas ställning inte kan förbättras utan

ekonomisk förändring, "[a]rbetareklassens medborgerliga rättigheter kan endast följa efter densamma ekonomiska oberoende".⁴⁷ Sammantaget var i alla händelser dessa synpunkter alldeles för radikala för det "bildade" Malmö. *Malmö Tidning*, som inledningsvis ställt sig avvaktande positiv till föreningen, tog genast kraftigt avstånd efter Hallbergs tal vid det första allmänna mötet.⁴⁸

Föreningen var starkt praktiskt inriktad. Förutom möten med föredrag och diskussion och en lokal med böcker och tidningar, bildade föreningen en sjuk- och begravningskassa och anordnade undervisning. Den planerade kooperativa företag både vad avser produktion och uppköp. Politiskt verksam blev den åtminstone vid en tidpunkt, då den anordnade en petition till stöd för framförda krav på saluaccisens upphävande i Malmö. Denna petition samlade inte färre än 615 namn, vilket ger ett belägg för föreningens styrka vid denna tid.⁴⁹

Trots en lovande start blev Arbetarföreningen kortlivad. Redan hösten 1852 meddelades att föreningen skulle träffas för att besluta om sin upplösning.⁵⁰ Den omedelbara orsaken har sannolikt varit att ordföranden Stoltz beslogs med ekonomiska oegentligheter. Uppenbarligen starkt ekonomiskt pressad, kunde han inte motstå frestelsen att "låna ur kassan". Lånet var visserligen inte överväldigande stort, drygt 40 riksdaler, men kan nog ha verkat som en chock trots detta.⁵¹ Sannolikt har föreningen också startat i väl stor stil. Ambitiösa planer på verksamhet, Kooperation och försäkringskassor har säkert skapat ekonomiska svårigheter.

Åren runt 1850 var en brytningstid. Bland Malmös hantverksarbetare söker man nya orienteringar. Viljan att fasthålla vid äldre mönster visas av att man i många yrken vidmakthöll sina gesällskap⁵², men Bildningscirkeln och Arbetarföreningen visar på andra möjligheter. Dessa alternativ visar på helt olika synsätt på samhället och hur gesällerna kunde hävda sin ställning. Den förra sätter klassharmonin i centrum, och betonar att Bildning är den väg som arbetare kan höja sin ställning. Den uttrycker också en tanke att gesällernas tillhörighet snarast skall vara till "medelklassen" än arbetarklassen. Arbetarföreningen betonar däremot arbetarnas samhörighet över de gränser som tidigare skilt dem åt. Till det som skilt räknas säkert hantverksgesällernas överlägsenhetskänsla mot utbildade arbetare. Det rör sig om en motsättning om hur samhället skall differentieras och vart hantverksarbetarna skall höra. Här pågår en kamp om rätten att definiera gränsdragningarna i samhället.

Dessa motsättningar förefaller också vara rotade i de erfarenheter hantverkare gjort i sina dagliga liv. Bildningscirkelns budskap tycks ha haft starkast anklang hos gesäller som ännu bodde i mästarernas hushåll och som hoppades att själva kunna fullfölja den traditionella bildningsgången inom hantverket. Arbetarföreningen vänder sig snarare till arbetare som inte tillhör den gamla samhörigheten inom hantverket. Familjebildning på grundval av lönarbetet ger dessa arbetare erfarenheter som är mer delade bland olika arbetarskikt. Därmed inte sagt att skillnaden mellan Bildningscirkel och Arbetarförening kan reduceras till en skillnad i social rekrytering. De är ju också försök att "skapa"

sociala skiljelinjer, och erfarenheter av alternativens verkningssätt i praktiken är viktiga.

Någon lösning bringar inte dessa år; båda ansatserna går i graven ungefär samtidigt. Den nya världstolkning som den närmaste tiden har starkt genomslag bland Malmös arbetare är mormonismen, som just dessa år predikas i Sverige.⁵³ De andra alternativens misslyckande bör ha öppnat för detta nya försök.

Gesällskap, sjukkassor, ny Arbetarförening och lönerörelser

När skråsystemet upphävdes 1847 innebar detta inte att de gamla organisationerna helt upphörde. Gesällerna kom ofta att fortsätta verksamheten i sina gesällskap. I flera av Malmös yrken bibehölls kassorna och av allt att döma en hel del av de gamla formerna med rötter i den gamla skråkulturen. Emellertid förefaller det tydligt att gesällföreningarnas funktion som hjälpkassor alltmer har blivit den centrala, medan upprätthållandet av gamla ritualer har kommit i bakgrunden. Med detta är det dock inte sagt att äldre mönster har försvunnit. En "bråkig" kultur med alkohol i centrum vidmakthölls bland stadens gesäller.⁵⁴

Det finns också tydliga tecken på att de gamla skrankorna mellan hantverkets arbetare och andra arbetare – daglönare eller fabriksarbetare – allt mer upplöstes. Det samma gällde de skarpa gränserna mellan de olika hantverksyrkena. År 1863 organiserades en större sjukkassa i Malmö, Allmänna sjuk- och begravningskassan i Malmö, avsedd för både hantverks- och fabriksarbetare. I denna kom några av de gamla gesällföreningarna att gå upp.⁵⁵ Detta exempel visar också att gesällskapen vid denna tid praktiskt taget förlorat sin roll som bärare av skråtraditioner och blivit huvudsakligen självhjälpskassor. En sammanslagning av kassor hade nog varit svårsmält för skråtidens gesäller.

En liknande tendens visas av den 1867 bildade Arbetarföreningen i Malmö. Föreningen skiljer sig från både Bildningscirkeln och den tidigare Arbetarföreningen. Från den förra genom att omfatta arbetare från olika skikt, från den senare genom att vara klart dominerad – om än inte till antal medlemmar – av medel- och överklass. Malmös Arbetarförening är en av många i Sverige vid denna tid.⁵⁶ Denna liberala förening byggde på en föreställning som liknade Bildningscirkelns gamla. Bildning och nöje skulle kunna höja arbetarnas andliga ställning. Däremot var föreningen betydligt mer praktiskt inriktad och tog diverse initiativ till konsumtionsföreningar och sjukkassor. Politik strävade den däremot att så vitt möjligt hålla borta från verksamheten. Dessa föreningar skall dock inte bara ses som manipulation. De utgjorde genuina försök att inlemma arbetarna i det framväxande borgerliga samhället. I denna liberala utopi ingick naturligtvis tanken att medborgarna skulle framträda som individer, inte som klasser. Vägen till ekonomisk förbättring för arbetarna kunde bara gå genom självhjälp, sammanslutningar för försäkring och gemensamma uppköp. Strejker och direkta ekonomiska aktioner ansågs verkningslösa.

Dessa tankar hade uppenbarligen en betydande attraktionskraft bland Malmös arbetare. I den bevarade matrikeln för 1869 upptas inte mindre än 1690 medlemsnummer. Många av dessa personer var dock medlemmar från året före som inte längre betalade medlemsavgift. Det första kvartalet 1869 betalade emellertid 853 personer medlemsavgift i föreningen. Dessa utgjorde en brokig skara; bokhållare, tidningsmän, handlande, skollärare, hantverksmästare men framförallt arbetare. Bland arbetarna hittar vi många arbetskarlar och industriarbetare men många var också hantverkare. Tyvärr är det inte möjligt att avgöra om dessa arbetat inom småskaligt hantverk eller i industrin.⁵⁷

De liberala arbetarledarnas fientlighet mot direkta ekonomiska aktioner riktade mot mästare och principaler hindrade inte Malmös arbetare från att driva lönerörelser och att strejka under perioden. Timmermännen hade gått i strejk 1855 med viss framgång. Åren i början av 1870-talet drev många yrkesgrupper framgångsrika lönerörelser, oftast utan att ta till strejkvapnet. Främst rörde det sig om ett antal hantverksyrken, men även arbetarna vid Kockums och Bonnesenska varvet följde efter. Trots frånvaron av yrkesorganisationer var tydligen samhörigheten i yrkena tillräckligt stor för att möjliggöra formliga förhandlingar med mästarna. Under 1870-talet bildades också de första fackföreningarna i Malmö. De yrken som berördes var industriella yrken med yrkesskickliga arbetare, tobaksarbetare, handskmakare och korkskärare.⁵⁸

Utvecklingen under decennierna efter 1850 förmedlar den tydliga bilden att hantverkarnas exklusivitet inom arbetarklassen minskade. Samtidigt skärptes motsättningarna mellan köparna och säljarna av arbete, tydligast manifesterat på 1870-talet. Båda dessa drag i utvecklingen är aspekter på skapandet av en arbetarklass i Malmö.

Hantverkets omvandling

Om man från hantverkets utsiktspunkt vill förstå den utveckling som ovan kort beskrivits, måste man uppmärksamma förändringar inom hantverket. Det "gamla" hantverket med dess integrerade hushåll där lärlingar och gesäller bodde hos sina mästare var i snabb upplösning. Ännu 1845 bodde 76 % av gesällerna utanför de två stora byggnadshantverken – murare och timmermän – hos sina mästare. År 1860 hade samma andel sjunkit till 40 % och 1880 bodde bara 14 % av gesällerna hos mästare. Det senare året hade boendegemenskapen börjat uppluckras även när det gällde lärlingarna; två av fem lärlingar bodde nu inte hos mästare, istället bodde de ofta kvar hemma hos föräldrarna.⁵⁹

Samtidigt med boendegemenskapens avtagande ökade också gesällernas äktenskapsfrekvens. Om 1845 ännu bara 15 % av gesällerna – byggnadsgesäller oräknade – var gifta, nådde andelarna 36 % 1860 och hela 47 % 1880. Samtidigt har möjligheterna att stanna kvar i yrket som arbetare ökat under dessa decennier. Den ålderstruktur som hantverket haft 1845, och som visat på en mycket kraftig dominans för ungdomsarbete, hade 1880 helt förändrats. Visserligen var

ungdomarna ännu många, men även i de högre åldersbanden utgör mästarna nu en minoritet. En hantverkare hade nu möjlighet till familjebildning på grundval av ställningen som beroende arbetare inom hantverket. Därmed förefaller det också rimligt att anta att motsättningen till mästarna har kommit att framstå som allt mer central för gesällerna.

Inom murar- och timmermansyrkena hade en sådan situation med permanent lönarbete sedan länge varit en realitet. Här skedde ingen förändring i detta avseende. Relationen till mästarna har däremot förändrats fundamentalt på ett annat sätt. Skråtidens mur- och timmermästare förefaller ha arbetat på beställning för enskilda byggherrar som själva fått anskaffa byggnadsmaterial och samordna de olika yrkesmännen. Mästarna har alltså snarast varit ett slags förmän. Normalt nådde de inte heller några högre inkomster. Under 1800-talets senare del växer en ny kategori fram inom byggverksamheten, nämligen byggmästarna. Dessa åtar sig totalentreprenader. De anställer arbetare inom flera olika yrken, främst murare, timmermän och snickare. Byggmästarna kom att tillhöra de allra förmögaste hantverkarna i Malmö. Även inom byggnadshantverken måste relationerna mellan gesäller och mästare i grunden ha förändrats.

Dessa förändringar har inneburit att de i vissa avseenden helt olika livsfärerna för hantverkets arbetare och andra arbetare har bringats närmare varandra. Hantverkets gesäller kan inte längre på samma sätt som tidigare skiljas från stadens industriarbetare och arbetskarlar, vilka långt tidigare haft en separat hushållsbildning. I stället för att bilda hushållsgemenskap med sina mästare, bodde hantverkets arbetare nu ute på stan, säkert ofta i arbetarstadsdelar där de delade dagliga erarenheter med andra arbetare. Visserligen kan man nog tänka sig att hantverksarbetare såsom mer välbetalda också kunde undvika de sämsta bostadsområdena, men i stort sett måste detta ändå ha fört med sig att avstånden mellan olika arbetare minskat. Många hantverksarbetare har också stått nära yrkesskickliga arbetare inom industrin. Den mekaniska verkstadsindustrin torde ha varit i stort behov av den yrkesutbildning som förmedlades i hantverksverkstäderna. Många gesäller har kunnat övergå till industriarbete eller ha växlat fram och tillbaka.

Ingen skildring av arbetarkulturen i Malmö kan vara tillfyllest utan att den tar hänsyn till dessa grundläggande sociala förändringar. Detta är de erfarenheter som Malmös arbetare dagligen har konfronterats med, detta är den verklighet som de måste försöka bringa reda i och handla framåttriktat i. Ett studium av arbetarkulturen får därför inte inskränkas till "mentala" fenomen, förändringar i produktion och sociala relationer måste också beaktas. I denna mening vill jag hävda att hantverksarbetarnas relation till andra arbetare under denna period bäst förstås som en aspekt av en klassformering förstådd både som en ekonomisk, social och ideologisk/kulturell process.

Malmöhantverkare och socialdemokratin

Det ovan sagda får inte förleda oss att tro att en enhetlig arbetarklass framträdde i Malmö under 1880-talet. Visserligen var detta något de tidiga socialisterna gärna ville se. Axel Danielsson kallade stolt sin 1887 startade tidning för *Arbetet. Organ för klassmedveten arbetarrörelse*. Vid denna tidpunkt utgjorde detta snarast ett mål och en förhoppning. Rörelsen förblev ännu svag och Malmös arbetare sökte gärna andra orienteringar, något som föranledde många förtvivlade reflektioner från Danielssons penna. De arbetare som främst framträdde som "klassmedvetna" var emellertid de yrkesskickliga arbetarna och bland dessa även arbetare inom typiska hantverksyrken. Detta avsnitt skall jag ägna åt några reflektioner om sambandet mellan det klassmedvetna, socialistiska budskap som nu predikades för Malmös arbetare, och de erfarenheter som arbetare inom två av de klassiska hantverken, skomakare och skräddare, hade under denna tid. Den fråga som är aktuell är i vilken grad socialismens budskap som det företrädde i *Arbetets* tidiga utgivning var en rimlig världsbild för hantverksarbetare, och vilka eventuella motsättningar som kan ha funnits mellan budskap och erfarenheter.

Både skomakaryrket och skräddaryrket hörde till de yrken som kraftigast förändrades under 1800-talets lopp. Någon nedgång i antalet hantverkare handlar det inte om. Både skräddare och skomakare utgjorde en större andel av Malmös befolkning 1880 än vad de hade gjort i början av seklet.

Båda yrkena var sådana där den ökande köpkraften och minskande självhushållningen har kunnat bidra till en expansion. Samtidigt har utvecklingen inneburit att den gamla arbetsorganisationen uppbrutits. Särskilt markerad är utvecklingen för skräddarna. Redan under skråtiden syntes spår av tidig självständig familjebildning, viss arbetsdelning och att arbete lämnats ut från verkstäderna. Redan vid seklets mitt har färdigsydda kläder börjat saluföras i Malmö. På 1880-talet har verkstadsarbetet helt upphört. Arbetarna sitter hemma och får sitt arbete hemskickat från mästaren. Avlöningen sker i styckepris. Tillskärning har sannolikt skett på mästarernas verkstäder. Fackföreningens diskussioner vid 1890-talets början ger en bild av ett yrke präglad av svår inbördes konkurrens. Yrkets säsongsväxlingar gör att arbetarna under en del av året måste arbeta för egen räkning. Stadens pantlånare och krämare organiserar sömnad av kläder till lägre löner än vad mästarerna erbjuder. Klädsömnad utövas i Malmö också av ett stort antal sömmerskor. Vid seklets slut har mästarerna börjat använda kvinnoarbete.⁶⁰

Av fackföreningsprotokollen att döma är situationen likartad inom skomakaryrket. Pantlånarna organiserar också skottillverkning. Dessutom är man bekymrad över att skor görs vid stadens fängelse och att skoarbeten försäljs på torget, sannolikt av inkomna lantbor. Även här har verkstadsarbete i viss utsträckning upphört och styckepris tycks vara allenarådande.⁶¹

Särskilt inom skräddaryrket ger dessa förändringar också upphov till en total nedbrytning av de gamla sociala mönstren. Mycket få lärlingar finns. Näs-

tan alla gesäller har eget hushåll, de flesta är också gifta. Någon påtaglig åldersskillnad finns inte heller mellan mästare och arbetare. Säkert har avståndet mellan arbetare och småmästare varit litet. De flesta gesäller har tagit tillfället i akt att arbeta för egen räkning när mästaren inte haft arbete. Av de taxerade inkomsterna att döma har en stor del av mästarerna haft en ekonomisk ställning som inte skilt dem från arbetarna, medan enstaka mästare haft inkomster inom hantverkets toppskikt.

Inom skomakaryrket har nedbrytningen av gamla relationer inte gått lika långt. Inneboende lärlingar var ännu 1880 vanliga. Gesällerna var ofta gifta och bodde sällan hos mästare, men i detta avseende skilde sig inte skomakarna väsentligt från andra hantverksyrken i Malmö.

Både skraddare och skomakare var tidiga med sin fackföreningsbildning, de förra 1885, de senare 1886. Båda föreningarna var tidigt socialistiska. Den viktiga symbolfrågan om färgen på föreningens fana vinnns i båda föreningarna av förespråkarna för den röda färgen. Bland skraddarna är inte färgen föremål för omröstning, utan frågan om fanan skall ha någon text. Enligt minoriteten skall Internationalens röda fana inte bära text som representerar en enskild förening.⁶² Båda föreningarna stöder utgivningen av *Arbetet* efter bästa förmåga. Ett praktiskt exempel på solidaritet inom arbetarklassen är de många insamlingar till stöd för pågående strejker i Malmö, men också i andra städer. Båda föreningarna exemplifierar sitt avståndstagande från liberalismen genom att vägra annonsera sina möten i liberal press.

På vilket sätt framstod då det socialistiska budskapet som relevant för dessa hantverksarbetare? Frågan kan nog bara besvaras hypotetiskt. Av protokollen framgår den allmänna anslutningen till socialismen. Helt oproblematiskt kan denna knappast ha varit. Klagomålen över yrkets betryck liknar delvis den gamla skratidens om hotet från utomstående konkurrens. Hotet är inte bara riktat mot gesällerna, även mästarerna hotas av detta betryck.⁶³ När det gällde värnandet om det egna yrkets intressen hade säkert solidariteten sina gränser. Av samtidas skildringar vet vi också att de gamla hierarkiska relationerna mellan gesäller och lärlingar vidmakthölls under 1800-talets senare skede.

Både skomakare och skraddare hade en likartad syn på hur man skulle lösa problemen i sina yrken. Nyckelordet var *organisation*. Först om det var möjligt att få alla arbetare inom yrket som medlemmar, kunde man också kontrollera och reglera arbetsförhållandena. För att skapa bättre kontroll och också gynna rekryteringen av medlemmar måste verkstadsarbete införas. Organisation och verkstadsarbetets införande sågs upprepade gånger i båda föreningarna som nyckeln till all möjlig förändring. Medlemsrekrytering blev därför föreningarnas närmast helt centrala uppgift.

På sikt hoppades man åstadkomma att *alla* arbetare var organiserade och att mästarerna endast skulle anställa fackföreningsmedlemmar. Den dagen skulle man också kunna bestämma över arbetets organisation. I avvaktan på detta stadium fick man hoppas på att uppnå tillräckligt höga medlemstal för att kunna driva igenom avtal om priskuranter. Både skomakare och skraddare

drev omkring 1890 igenom sådana avtal. Däremot var det inte så lätt att verkligen bevaka att avtalen hölls.

Ofta har det i forskningen hävdats att hantverkarnas tidiga fackföreningar endast hade begränsade mål och främst kämpade för rena lönefrågor.⁶⁴ Denna förståelse är enligt min mening otillräcklig. I stället hade man ambitionen att genom organisation kunna uppnå en sådan styrka att man kunde vara med och bestämma produktionens utformning.

Dessa på yrket inriktade verksamheter – yrkesprotektionistiska är knappast ett för starkt ord – genomfördes alltså av klart socialistiska föreningar. Det är inte heller självklart att dessa aktiviteter fullt ut rimmade med det budskap som den samtida socialismen stod för. Den tidiga *Arbetet* hade visserligen också *organisation* som sitt nyckelord. Men Axel Danielsson var främst inriktad på den politiska kampen; fackföreningarna var ”rekrytskolor för arbetarklassens organisationshär”.⁶⁵ Fackföreningar kunde visserligen ge arbetarna ekonomiska fördelar, men de kunde inte lösa den sociala frågan. *Arbetet* var vid starten starkt präglad av föreställningen om ”lönens järnlag”. Den allmänna tendensen till lönedepressning kunde inte motverkas av fackföreningarna. Enligt Danielsson är därför socialismen ”principiellt fientlig” till strejker.⁶⁶

Uppenbarligen fanns det en viss spänning mellan detta budskap och fackföreningarnas praktiskt inriktade verksamhet. Likväl hade socialismens verklighetstolkning en rimlighet för hantverkarna i deras verklighet. Den gav den större ramen åt verksamheten, förståelse för vad som hände dem och inspiration till handling. Några tänkbara faktorer kan lyftas fram. Den gav t ex arbetarna tillgång till en ”vetenskaplig” lära om samhället som visade att borgarklassens ”vetenskap”, den liberala ekonomin, var falsk eller otillräcklig. Arbetarna kunde nu hänvisa till egna ”lagar”, och en av dessa var att arbetarklassen ”...har sin historiskt gifna roll som arftagare efter de öfrige [klasserna]”.⁶⁷ Det är inte svårt att tänka sig vad ett sådant budskap har betytt för självmedvetandet. Konkret manifesterade sig detta självmedvetande vid de stora demonstrationerna, då arbetarklassens alla organisationer framträdde med fanor och musik. Socialismen gav också arbetarna en ”utopi”, en riktning för den dagsinriktade handlingen. Utopin handlade om den dag då det kapitalistiska produktionssättet avskaffats och ”...arbetaren erhåller hela avkastningen av sitt arbete.”⁶⁸

Den socialistiska analysen av det kapitalistiska konkurrenssamhället gav dessutom hantverksarbetarna en sammanhängande förklaring av deras betryckta situation. Det som skedde i det ena yrket var inte isolerat, det hängde systematiskt ihop med det betryck som drabbade arbetare i andra yrken. Kapitaltet strävade i sin jakt efter profiter efter att ersätta dyrbar arbetskraft med maskiner. På sikt var detta emellertid möjligt att ändra. Någon motsvarande ekonomisk analys hade aldrig liberalismen kunnat erbjuda.

Tanken att det yrkesskickliga arbetet skulle undergrävas av maskiner och att hantverket skulle slås ut av stordriften var viktig i tidens socialism. Hantverket var på sikt dömt till undergång. Fredrik Thorsson – själv skomakare –

berättade 1889 för sina yrkeskollegor i Malmö om hur yrket allt snabbare drogs in i storindustrin.⁶⁹ För skomakarna var detta hot en realitet, men för många andra hantverksyrken har detta knappast varit fallet. Likväl kunde socialismens analys ha relevans. Målarnas facktidning framhäver t ex att medan yrket inte direkt kan tas över av storindustri så är det likväl denna som skapar yrkets betryck. Genom att ersätta arbetare med maskiner skapar storindustrin målaryrkets stora reservarmé av arbetskraft vilken är orsaken till detta yrkes svåra konkurrensförhållanden.⁷⁰ I andra yrken har hotet om maskinernas in-trång funnits långt innan detta faktiskt blivit verklighet. Redan runt 1850 skrev Malmötidningar om symaskiner, långt innan dessa kommit i bruk i Sverige. Hantverksarbetare kunde alltså få en sammanhängande förklaring till de upp-lösningstendenser som de upplevde drabbat deras yrken. I det klassmedvetna budskapet och kraven på organisation fick de inspiration till att göra något åt detta.

Här är det viktigt att framhålla en aspekt av den socialistiska agitationen. De som i första hand tänktes drabbas av konkurrensen var genomgående de yrkesskickliga arbetarna. I denna mening är det inte svårt att förstå att hantverksarbetare tilltalades av dessa tankar.

Betydelsefullt i detta sammanhang är att det gamla hantverket var helt manligt. En av de centrala principerna var att endast män kunde lära ett hantverksyrke och arbeta som gesäll. Dessa principer upprätthölls i stort sett under hela 1800-talet, även om en del hantverksmästare använde kvinnor mot seklets slut. För gesällerna har det nog förblivit självklart att hantverksarbete var en manlig syssla.

Det manliga eller patriarkala draget i hantverket har säkert stämt väl överens med den syn på kvinnors arbete som dominerat i det tidiga *Arbetet*. Kvinnor och barn betraktas här som medel i kapitalets kamp att göra sig oberoende av de manliga arbetarna. Den moderna kapitalismens mål är fabriker drivna av maskiner, kvinnor och barn.⁷¹ Kvinnoarbetet sågs som ett vapen i kapitalisternas hand, inte som en möjlighet för arbetarklassen att utöka familjens lön. Ett sådant perspektiv måste ha passerat de manliga hantverksarbetarna utmärkt.

Christina Carlsson Wetterberg har tidigare hävdad att den tidiga svenska arbetarörelsen var patriarkal. Rörelsen dominerades av manliga arbetare som kunde formulera dess ideologi och politik.⁷² Säkerligen har hantverksarbetarnas roll här varit viktig. I än högre grad än för andra skikt i arbetarklassen var här "arbete" en exklusiv manlig rättighet. Kvinnors arbete tillerkändes inte samma ställning. Den tidiga svenska socialdemokratin har formulerat en förståelse för arbetarklassens problem som utgått från manliga perspektiv. En sådan inställning har appellerat till hantverkare, men därigenom säkert också förstärkts.

Den tolkning av könsperspektivets betydelse inom hantverket som jag gjort här är ett försök. Fackföreningsprotokollen ger mycket lite material för att säga något om kvinnosynen. I skraddarföreningen framhåller en talare vid ett tillfälle att hemarbetet medförde att kvinnorna kunde påverka sina män att inte

betala fackföreningsavgift; hemarbetet måste också av detta skäl avskaffas.⁷³ En sådan syn utgår från att fackföreningsrörelsen är en manlig angelägenhet, men hur utbredd denna uppfattning var framgår inte. Fram till 1892 var föreningen endast öppen för manliga medlemmar, men nu beslutas att även kvinnor får bli medlemmar. Detta sker utan diskussion. I och för sig kan det tyda på en medvetenhet att män och kvinnor hade ett gemensamt intresse att försvara sin ställning, men det är i alla händelser inte okänt att yrkesskickliga arbetare gick med på att organisera kvinnor för att kunna begränsa deras inflytande i yrket. Vid 1890-talets början var kvinnor en realitet inom skräddaryrket i Malmö, och anspråken på att organisera yrket kan redan ha förefallit utsiktslösa om inte även kvinnorna organiserades.

Den tidiga socialistiska och klassmedvetna arbetarrörelsen i Malmö var i hög grad en rörelse för och av yrkesskickliga manliga arbetare. Den gjorde naturligtvis anspråk på att företräda hela arbetarklassen, men på 1880-talet hade den socialistiska rörelsen långt ifrån greppet om hela Malmös arbetarklass. Om inte annat demonstreras detta av Axel Danielssons många angrepp på Malmös arbetarklass som alltför likgiltig för sitt eget bästa. Antalet fackföreningsmedlemmar anges 1887 till 700 – 800 arbetare, något som måste ha varit en mindre del även av de yrkesskickliga arbetarna.⁷⁴

Bland arbetarna fanns många andra sätt att leva, andra kulturmönster. Andra rörelser hade starkt fäste bland arbetare, t ex nykterhetsrörelsen och frikyrkligheten. Skomakaregesällen Nils Wallin, som kom in till Malmö 1886, skriver i sina memoarer inget om fackföreningsrörelsen eller socialismen. I stället blev han frikyrklig och skildrar från den utsiktspunkten nöden i staden.⁷⁵ En äldre "bråkig" arbetarkultur levde naturligtvis också kvar. Vi skall nog också akta oss för att dra alltför skarpa gränser mellan dessa olika levnadssätt. Den nyssnämnde Wallin skildrar hur hans kamrater på verkstaden vid 1890-talets början – säkerligen fackföreningsmedlemmar – också firar frimåndag, ibland också fritisdag, och då super och slår runt.⁷⁶ Avståndet mellan en skötsam och en bråkig kultur behövde inte i praktiken vara så stort.

Klassformering är alltid en dynamisk process. Vi får inte förledas till en övertro på enhetlighet inom arbetarkulturen. Olika mönster som i olika grad framhäver samhörigheten inom klassen finns hela tiden. Olika sätt att dra gränser, att avskilja "oss" från "dom", konkurrerar. Det är i dessa gränser historiens dynamik uppstår. Men dessa avgränsningar är inte bara föreställningsvärldar, de har sina rötter i de sociala relationer som utvecklas. Min tes är att framväxten av klassmedvetande går hand i hand med förändringsprocesser som ändrar den sociala strukturen i Malmö. Givetvis är det därmed inte givet vilka kulturella mönster som kommer att dominera. Olika tolkningsmönster konkurrerar, men deras framgång beror av deras förmåga att skapa mening åt den sociala verklighet som arbetarnas dagliga relationer utgör. De sociala förhållandena för hantverkets arbetare har kommit allt mer närma sig den övriga arbetarklassen. Arbetarkulturen bör alltså studeras som en aspekt av klassformeringen.

Noter

1. Denna uppsats tillkom som ett papper till Arbetarkulturseminariet i Norrköping, men har senare något bearbetats. Arbetet har utförts som en del av det av HSFR finansierade projektet "Mellan skråtradition, liberalism och socialism". Jag har också kunnat dra nytta av ett tidigare bidrag från Erik Philip-Sörensens stiftelse. För synpunkter på uppsatsen tackar jag Monika Edgren, Marion Leffler, deltagarna i Arbetarhistoriska seminariet vid Historiska institutionen i Lund och debattdeltagarna i Norrköping. Ett särskilt tack till Mats Lindqvist som låtit mig ta del av den kommentar han förberett till Norrköpingsseminariet men aldrig fick tillfälle att framföra där.
2. För en liknande kritik av den äldre svenska socialhistorien, se Peter Aronsson, Kenneth Johansson, Bengt Schüllerqvist, Gunnar Silow & Maria Ågren, "Vem skapar historia? Om struktur och subjekt som historieteoretiskt problem", *Scandia* 54 (1988). Christer Winberg har nyligen hävdats att svenska historiker knappast kan beskyllas för att ha försummat aktörsperspektivet i historien. Christer Winberg, "Den handlande människan och den omedgörliga världen", *Samhällsvetenskap, ekonomi och historia. Festskrift till Lars Herlitz*, (Jan Bohlin, m.fl., red.), Göteborg, 1989, s 41. Påståendet kan kanske vara berättigt för historikerskrået som helhet och kanske också på en teoretisk nivå. Men den kvantitativa socialhistorien problematiserade aldrig det mänskliga handlandet. Resultatet blev en pragmatisk om än inte teoretisk strukturalism. Som ett exempel kan Winbergs egen avhandling tjäna; undersökningen är naturligtvis klassisk men man kan inte hävda att människors eget handlande ens väcks som problem. Christer Winberg, *Folkökning och proletarisering*, Göteborg 1975.
3. Diskussionen om patriarkalismens roll för den svenska arbetarklassens medvetandeutveckling kan betraktas som en debatt om kulturella elements roll i den historiska processen. Den har dock inte förts i kulturteoretiska termer. Se t ex Bo Stråth, *Varvsarbetare i två varvsstäder*, Göteborg 1982, Hans-Olof Ericson, *Vanmakt och styrka*, Lund 1987. Björn Horgby, *Den disciplinerade arbetaren*, Stockholm 1986, är också ett undantag, men kontroll och disciplinering är mer centrala begrepp än kultur.
4. Frykman och Löfgren har i olika sammanhang preciserat sin syn på kultur. En kortfattad sammanfattning finns i "Efterord", Jonas Frykman m.fl., *Modärna tider*, Lund 1985. Kapitlet saknar angivelse av författare. Kanske är det tänkt som en gemensam programförklaring av denna grupp av lundaetnologer.
5. Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan*, Lund 1979.
6. Jonas Frykman m.fl., *Modärna tider*, Malmö 1985.
7. Mats Lindqvist, *Klasskamrater*, Malmö 1987.
8. Aronsson m.fl. (se not 1) har nyligen också argumenterat för Kosiks praxisbegrepp som en förebild för historiker.
9. Jfr. Lars Olssons recension av Mats Lindqvists avhandling i *Arbetarhistoria*, nr 46 (1988).
10. Jämför också Sven B Eks reflektioner över kulturbegreppet ("Reflections on Culture", *Working Class Culture*, (B Skarin Frykman, Elisabeth Tegner, utg.), Göteborg 1989). "[T]he concept of culture refers to the total life situation in which the human being exists." (s 8). Nyttan av ett så vittsyftande kulturbegrepp lyckas uppsatsen i fortsättningen inte visa.
11. Lundaetnologerna lyser t ex helt med sin frånvaro bland hans litteraturreferenser.
12. Jag har för övrigt själv tidigare argumenterat för att kultur är något som brukas i konkreta sociala situationer. Lars Edgren, "Gördelmakare Hardtmans vedermödor", *Ale* 1986 (också i *Lönearbete och livsmönster*, (Birgitta Skarin Frykman m.fl., red).
13. Magnusson, *Den bråkiga kulturen*, Stockholm 1988, s 57.
14. Magnusson har ambitionen att diskutera kulturen i ett förändringsperspektiv och har många kloka synpunkter på hur detta bör göras. I realiteten spelar förändring dock liten roll. Det är det kulturella praktikernas betydelse vid en viss tidpunkt som kommer i centrum.

15. Magnusson, 1988, s 312. Studiet av Eskilstuna framstår här som ett självändamål.
16. Jfr. Anders Floréns recension i *Historisk tidskrift* 1989:3.
17. Kanske är det symptomatiskt att Magnusson började sin karriär som historiker med ett försök till en syntetiserande framställning av "en stor" historia, kapitalismens framväxt i Sverige (Merike Fridholm, Maths Isacson & Lars Magnusson, *Industralismens rötter*, Stockholm 1976). I hans senaste bok är det svårt att ens finna ordet kapitalism. I stället för en liten bok om ett "stort" ämne, får vi en stor bok om ett "litet" ämne.
18. Knappast något annat begreppspar är så flitigt förekommande i 80-talets bok- och uppsatstitlar. Högsta poäng för modebegrepp i en boktitel torde gå till Gerald Siders *Culture and class in anthropology and history*, Cambridge 1986.
19. För en plädering i svensk forskning för att klass och kön bör användas som likställda samhällsstruktureraande principer, se Christina Carlsson, *Kvinnosyn och kvinnopolitik*, Lund 1986.
20. Erik Gamby, *Pär Götrek – och 1800-talets svenska arbetarrörelse*, Stockholm 1978. Folke Lindberg, "Skrädderi och politik", *Historisk tidskrift*, 1968. Bunny Ragnerstam, *Arbetare i rörelse*, 1–2, 1986–1987.
21. Henry Lindström, *Näringsfrihetsfrågan i Sverige 1837–1864*, Göteborg 1929, kapitel IV.
22. Ämbetsberättelser för Malmöhus län 1848–50 och 1851–55 i *Bihang till samtliga ständernas protokoll 2:a samlingen, 2:a avdelningen* för riksdagarna 1853–54 och 1856–58.
23. Uppgifter om självförsörjarna har hämtats ur magistratens protokoll med inläggande handlingar, kyrkoboksmaterial och mantalslängder (allt i Malmö stadsarkiv (MSA)).
24. Lars Edgren, *Lärling – gesäll – mästare*, Lund 1987.
25. Magnusson kritiserar en analys av hantverket i termer av upprätthållandet av Äran (Lars Magnusson, *Den bråkiga kulturen*, Stockholm 1988, s 251ff) och sätter Äran som motsats till kultur som social bruksvara. Enligt min mening är det så att Äran fungerade just som en social bruksvara. Det var också detta jag försökte visa i min avhandling, en aspekt som jag kanske tydligare formulerat i "Gördelmakare Hardtmans vedermodor", *Ale* 1986.
26. Ludvig B. Falkman, *Minnen från Malmö*, Malmö 1886, s 191.
27. *Malmö Allehanda (MA)* 9/2 1848.
28. *Malmö Tidning (MT)* 28/4 1852. Kommentar med anledning av Bildningscirkelns nedläggning.
29. Stadskomminister Hultman. *MA* 16/2 1848.
30. Per Wieselgren (den kände nykterhetsmannen). *MA* 23/2 1848.
31. Ett sådant synsätt är genomgående i Ragnerstams framställning. Bunny Ragnerstam, *Arbetare i rörelse*, 1–2, Stockholm 1986–87.
32. Uppgifter om Bildningscirkelns styrelsemedlemmar ur Malmö tidningar. Biografiska uppgifter ur kyrkobokföringsmaterial.
33. *MA* 28/4 1852.
34. *MA* 9/2 1848.
35. *MA* 18/4, 21/4, 25/4, 28/4 1849.
36. *MA* 25/4 1849. *MT* 28/4 1849.
37. Ludvig B. Falkman, *Minnen från Malmö*, Malmö 1986, s 193.
38. *MT* 28/4 1852.
39. *Stadgar för Arbetare-Föreningen i Malmö*, Malmö 1851, ingress.
40. *Ibid.* § 1.
41. *MA* 22/3 1851 och *MT* 22/2 1851. Vid årsfesten året därefter uppges 118 personer vara närvarande, *MT* 6/3 1852.
42. Brev till Stockholms arbetarförening 11/5 1851. I Fredrik Borgs handlingar, Lund universitetsbibliotek.

43. Uppgifter om Arbetarföreningen har fått hämtas från olika källor. Att Stoltz var ordförande framgår av annons i MA 21/12 1851. De tre styrelsemedlemmarnas namn finns i en fordran inlämnad vid Stoltz konkurs, Konkurshandlingar, MSA. Pettersson överlämnar en petition från Arbetarföreningen till magistraten. Magistratens protokoll 17/1 1852. Biografiska uppgifter från kyrkobokföring och burskapshandlingar.
44. *MT* 12/4 1851. *MA* 13/3 1852.
45. Torkel Jansson, *Adertonhundratalets associationer*, Uppsala 1985.
46. Torkel Jansson, *Adertonhundratalets associationer*, Uppsala 1985, s 199. Medan "arbetsklass" tidigt fick officiell prägel skulle "arbetarklass" först ha använts mot seklets slut av personer som Hjalmar Branting och Pontus Fahlbeck. Hallbergs språkbruk skulle om detta stämmer vara ett ovanligt tidigt belägg för detta ord.
47. Hallberg enl. *MA* 13/3 1848. I sitt brev till Arbetarföreningen i Stockholm talar Malmöföreningens styrelse om att association "...i någon mån kan göra arbetet oberoende av penningen...". Se not 42.
48. *MT* 22/2, 29/3, 12/4 1851.
49. Magistratens protokoll 17/1 1852.
50. *MA* och *MT* 11/9 1852.
51. Tidningen *Bikupan*, organ för Malmös andra Arbetarförening på 1860-talet, kopplar föreningens nedgång till Stoltz försvinnning. Uppgiften att denne smitit med kassan till Amerika är dock överdriven. Stoltz var kvar i Malmö sommaren 1854 och emigrerade först därefter. *Bikupan* 18/12 1868.
52. Lars Edgren, "Schenk och skymfning", *Arbetarhistoria*, nr 31 – 32 (1984).
53. *Bikupan* 18/12 1868 påstår att många av Arbetarföreningens medlemmar senare blev mormoner. Kanske detta är elakt förtal men det förefaller som om hantverkare har utgjort en del av mormonernas tillskyndare i Malmö. Till detta hoppas jag senare återkomma.
54. Birgit Petersson, 'Den farliga underklassen', Umeå 1983, s 130.
55. Denna sjukkasse var på 1880-talet den näst största kassan i Malmö efter sjukkassan vid Kockwans Mekaniska Verkstad. *Arbetarförsäkringskommitténs betänkande*, III, 1889. Lars Edgren, "Schenk och skymfning", *Arbetarhistoria*, nr 31 – 32 (1984).
56. Axel Pålman & Walter Sjölin, *Arbetarföreningarna i Sverige 1850 – 1900*, Stockholm 1944. Bunny Ragnerstam, *Arbetare i rörelse*, 2, Stockholm 1987.
57. Matrikel 1869, Malmö Arbetarförenings arkiv, Arbetarrörelsens arkiv i Malmö.
58. Bo Blomkvist, *International i miniatyr*, Lund 1979. Bunny Ragnerstam, "Löner, strejker och 'Internationale'", "Nagelapan" (Kring Malmöhus 1984:2). Bunny Ragnerstams, *Orons år*, Hedemora 1990.
59. Dessa och följande siffror bygger på tvärsnitt av Malmös hantverk 1860 och 1880. Det förra är endast baserat på folkräkningens utdrag ur husförhörlängder (SCB). Det senare är en kombination av uppgifter ur både folkräkningen och mantalslängden. Materialet är naturligtvis delvis problematiskt. Detaljerna i detta kan jag emellertid inte gå in på här. Jag nöjer mig med att påpeka att materialet för 1860 är mycket preliminärt.
60. Lars Edgren, *Lärning – gesäll – mästare*, Lund 1987, s 131f. Malmö Skräddarefackförenings arkiv (Beklädnadsarbetarförbundet, avd. 2, sekt. 1), Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Stockholm. Kommerskollegiums hantverksstatistik 1890.
61. Malmö skomakarefackförenings arkiv, Arbetarrörelsens arkiv i Malmö.
62. Skräddarfackföreningens prot. 7/ 1890. Reservation bland de lösa handlingarna.
63. Skomakarna 21/2 1888.
64. T ex Ingemar Johansson, *Strejken som vapen*, Stockholm 1982.
65. *Arbetet (Arb.)* 20/8 1887.
66. *Arb.* 6/8 1887. En grundlig undersökning av den tidiga socialdemokratins ideologi har publicerats sedan denna uppsats skrevs och har därför inte kunnat beaktas. Ingrid Millbourn, "Rätt till maklighet", Stockholm/Stehag 1990.
67. *Arb.* 17/9 1887.

68. *Arb.* 6/8 1887.
69. Skomakarnas protokoll 15/7 1889.
70. Målarnas facktidning citerad efter *Arb.* 20/8 1887.
71. *Arb.* 19/11 1887. Jfr. 24/9, 1/10.
72. Carlsson, *Kvinnosyn och kvinnopolitik.*
73. Skräddarnas protokoll 14/3 1892.
74. *Arb.* 1/10 1887.
75. Nils Wallin, *En skohandlares minnen*, Malmö 1947.
76. Wallin, s 299. Hos Wallin framgår tydligt att frimåndagar kunde vara av två typer, dels sådan där man tar ledigt trots att man har arbete, dels ledighet på grund av arbetsbrist. Wallin framhåller att hans arbetskamrater tar frimåndag även mitt under högsäsong, medan Wallin själv inte förrän fram på hösten också kan gå och "spatsera" om han har lust. Ordentlig som han är skaffar han sig emellertid eget arbete. Birgitta Skarin Frykman har framhållit att frimåndagen ofta kunde vara uttryck för arbetslöshet; så kunde det stundtals vara, men långt ifrån alltid. Birgitta Skarin Frykman, "Mästare och gesäller i Malmö", *RIG 71* (1988), s 109.